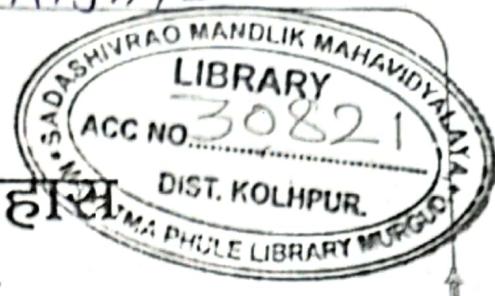

मानवी हक्कांचा इतिहास आणि वाटचाल

मानवी हक्कांची आजच्या भाषेतील संकल्पना ही निश्चितच एक आधुनिक संकल्पना आहे. तिची मुळे मानवजातीच्या इतिहासामध्येही सापडतात. हक्कांच्या संकल्पनेस वेगवेगळ्या युगांतील विविध शतकांमध्ये मान्यता देण्यात आली आणि या संकल्पनेची रचना करण्यात आली. गुलामगिरी विरोधी चळवळ आणि युद्धसंबंधीच्या गुन्ह्यांविरुद्ध चळवळी यांसारख्या विविध चळवळींनी देखील हक्कांच्या उत्क्रांतीमध्ये योगदान दिले. या घटकामध्ये आपण विविध देशांतील हक्कांच्या उत्क्रांतीचा आढावा घेणार आहोत, तसेच आपण गुलामगिरी विरोधी चळवळीची देखील थोडक्यात जाणीव करून घेणार आहोत. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना आणि राष्ट्रसंघ यांच्या संदर्भाने मानवहितवादी कायद्याचे स्पष्टीकरण केल्यानंतर युद्धाच्या दरम्यान झालेल्या मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाच्या संबंधातील अतिसंवेदनशील प्रश्नांवर ऊहापोह करण्यात आलेला आहे. शेवटी महिला आणि बाल कामगार विरोधी गुन्हे, तसेच जातीय गुन्हे यांसारख्या चालू घडामोर्डींवर विचारविमर्श करण्यात आलेला आहे.

हक्कांचे विधेयक

हक्कांच्या विधेयकामध्ये जनतेच्या मूलभूत स्वातंत्र्याचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. तसेच हे विधेयक राज्यांना देखील हक्कांचे उल्लंघन करण्यास मनाई करते. या विधेयकांमुळे प्रत्येकास अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि भाषण व वृत्तपत्र स्वातंत्र्य तसेच सभेच्या हक्कांचे स्वातंत्र्य इत्यादीची हमी मिळते. प्रत्येक व्यक्तीस जन्मतः काही हक्क प्राप्त होतात. राज्य त्यांच्यापासून हे हक्क हिरावून घेऊ शकत नाही. जनतेने शासनास पर्यादित सत्ता सोपविलेली असते. स्वयंशासन हे शासनाचे सर्वोत्कृष्ट स्वरूप आहे. परंतु त्यासाठी मूलभूत मानवी स्वातंत्र्य असणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर सार्वजनिक पदे धारण करणे आणि शासन करणेही गरजेचे आहे.

मॅना कार्टा, संयुक्त राष्ट्रसंघाचा मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा आणि मानवी हक्कांवरील फ्रेंच जाहिरनामा इत्यादींसारख्या दस्तऐवजामध्ये मानवी हक्कांच्या मान्यतेसंबंधीचे आणि पुरस्कारासंबंधीचे बोरेचसे प्रसंग आढळून येतात. आता आपण मानवी हक्कांच्या उत्क्रांतीतील काही महत्त्वाचे टप्पे पाहू या.

मॅग्ना कार्टा

'मॅग्ना कार्टा' हा लॅटीन शब्द आहे. या शब्दांचा अर्थ 'श्रेष्ठ सनद' असा आहे. इंग्लंडचे राजे जॉन यांनी दिनांक १५ जून, १२१५ रोजी 'मॅग्ना कार्टा' लागू केला. पोप आणि इंग्रजी जहागीरदार मंडळींनी ही लिखित सनद त्यांच्यावर लादली. यामध्ये काही हक्क जाहिर करण्याची व काही कायदेशीर पद्धतींचा आदर राखण्याची आवश्यकता होती आणि राजेच्छा कायद्याला बांधील असते, असे स्वीकारणे गरजेचे होते. या सनदेमुळे मध्ययुगीन राज्यांच्या सत्तेवर अंकुश जरी आला नसला तरी नंतरच्या एलिझाबेथ आणि स्टुअर्ट राज्याच्या काळामध्ये, ज्यावर ब्रिटन व अन्य इतर ठिकाणी घटनात्मक कायद्याचा पाया रचला गेला, ती एक शक्तिशाली सनद म्हणून उदयास आली.

मॅग्ना कार्टामध्ये ६३ कलमांचा समावेश आहे. त्यापैकी बहुतेक कलमांमध्ये सरंजामी कायदा कायम करण्यासाठी राजाला वचनबद्ध करण्यात आले आहे. मॅग्ना कार्टामधून हक्कांचे अभिवचन देण्यात आले. हे हक्क मुख्यतः उच्च वर्गातील लोकांसाठी होते. सर्वसामान्य लोकांना त्यातून फारच थोडा लाभ झाला. मॅग्ना कार्टाने सर्व लोकांना व्यक्तिगत स्वातंत्र्याची हमी दिली, असे म्हणणे योग्य ठरणार नाही. तथापि या लिखितांमुळे इंग्लंडमध्ये सनदशीर शासकीय विकास साधण्यासाठी उल्लेखनीय अशी निर्णयिक पावले टाकली गेली. राज्यसत्ता निरंकुश नाही असे या सनदेने दाखवून दिले. लोकशाही शासनासाठी आग्रह धरणाऱ्यांना मॅग्ना कार्टा पथर्दर्शक ठरली. राज्यांच्या निरंकुश सत्तेवर पहिलो निर्बंध मॅग्ना कार्टाच्या स्वरूपात पुढे आला.

सरंजामी वर्गासाठी लागू असलेली त्यातील काही कलमे नंतर सर्वासाठी महत्त्वपूर्ण बनली. उदाहरणार्थ- सनदेमध्ये असे नमूद करण्यात आलेले होते की, राजाने राज्यातील सर्व महत्त्वपूर्ण प्रश्नांसंबंधी जहागीरदारांचा सल्ला आणि संमती घेतली पाहिजे. त्यामध्ये असे देखील नमूद करण्यात आलेले होते की इंग्लंडच्या संसदेच्या (जनतेचे प्रतिनिधित्व करणारे कायदेमंडळ) संमतीशिवाय कोणतेही विशेष कर आकारता येणार नाहीत. त्यातील इतर कलमे आधुनिक न्यायासाठी महत्त्वाचा पाया बनली. त्यापैकी एका कलमामध्ये अशी तरतूद करण्यात आलेली आहे, की कोणत्याही मुक्त व्यक्तीस सरदारांच्या (समतुल्य) कायदेशीर न्याय निर्णयाशिवाय किंवा स्थानिक कायद्याशिवाय कैद करू नये, संपत्तीपासून वंचित ठेवू नये, देशाबाहेर हाकलू नये किंवा त्याचा शिरच्छेद करू नये. या कलमामुळे न्याय साहाय्यकाच्या न्याय्य चौकशीचा समावेश असणाऱ्या रीतसर कायदेशीर प्रक्रियेची कल्पना विकसित झाली.

मॅग्ना कार्टामुळे राजा जॉन आणि उमराव यांच्यामधील लढा संपुष्टात आला नाही. दोन्ही बांजूंकडून सनदेद्वारे वचनाचे पालन करण्याचा उद्देश सफल झाला नाही. त्यामुळे युद्धाला त्वरित प्रारंभ झाला. राजा जॉन सन १२१६ च्या दरम्यान मृत्यू पावला. तथापि या काळामध्ये या सनदेस इंग्लंडच्या मूलभूत कायद्याचा पाया म्हणून मान्यता मिळाली.

सन १५०० च्या दरम्यान मॅग्ना कार्टाकडे मोठ्या प्रमाणात दुर्लक्ष झाले. परंतु संसदेच्या सदस्यांनी १६००

च्या दरम्यान मॅना कार्टाचे पुनरुज्जीवन केले. त्यांनी स्टुअर्ट राजाच्या जुलपी राजवटीविरुद्ध दिलेल्या लढ्यामध्ये 'सामूहिक पाठिंबा मिळविण्यासाठी या संसदेचा वापर केला. संसदेच्या सदस्यांनी राज्यसत्तेवरील घटनात्मक पडताळणी म्हणून सदर सनद सर्वांच्या समोर आणली. सन १७०० मध्ये विल्यम ब्लॅकस्टीन या एका मुप्रसिद्ध वकिलाने इंग्लंडच्या कायद्यावरील केलेल्या लोकप्रिय समालोचनामध्ये लोकांचे कायदेशीर अधिकार म्हणून हे आदर्श पुढे मांडले. सन १७०० मध्ये वसाहतकारांनी कायदेशीर आणि राजकीय हक्कांवरील ही इंग्रजी आदर्श अमेरिकेमध्ये नेली. परिणामी ही आदर्श संयुक्त संस्थानांच्या घटनात्मक चौकटीचा एक भाग बनली.

नंतरच्या शतकांमध्ये त्याचा फायदा बहुतेक शेष जगतास झाला. कारण बन्याचशा अन्य लोकसत्ताक राष्ट्रांनी आपले स्वयंशासन निर्माण करण्यासाठी इंग्रजी कायद्याचा अवलंब केला. या देशांमध्ये संयुक्त राष्ट्र आणि कॅनडा यांचा समावेश आहे.

हक्कांचे विधेयक (बिल ऑफ राइट्स) - १६८९

इंग्लंडमध्ये संसदीय वर्चस्वाचा पाया रचून कायदेशीर अधिकार देण्याकरिता मॅना कार्टास हक्कांच्या विधेयकाद्वारे पुष्टी देण्यात आली. सन १६८९ मध्ये संसदेने राजा विल्यम तिसरा आणि राणी मेरी यांना एक जाहिरनामा सादर केला. हा जाहिरनामा मॅना कार्टासह इंग्रजी स्वातंत्र्याची कायदेशीर हमी देणारा जाहिरनामा बनला. हक्कांच्या विधेयकामध्ये काही अधिकारांची यादी देण्यात आलेली आहे. यामध्ये इंग्रजी राजवटीतील जनतेचे खरे, प्राचीन आणि निश्चित हक्क आणि स्वातंत्र्य यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या जाहिरनाम्याने राजसिंहासनाचे उत्तराधिकार निश्चित केले. त्याचबरोबर कर लागू करणे व सैन्य सज्ज ठेवणे यांसारख्या गोष्टीमध्ये राजसत्तेवर मर्यादा घातली गेली.

हक्कांचे संयुक्त राष्ट्रांचे विधेयक (१७७६)

मानवाचे मूलभूत हक्क पुष्कळ राष्ट्रांच्या जाहिरनाम्यांमध्ये आणि घटनात्मक मसुद्यात नमूद करण्यात आलेले आहेत. परंतु निश्चित स्वरूपातील हक्क सन १७७६ च्या (व्हर्जिनिया जाहिरनामा) अमेरिकेच्या १३ संयुक्त राष्ट्रांच्या स्वतंत्रता जाहिरनाम्यामध्ये स्पष्ट करण्यात आले. सन १७८७ ला घटनेची निर्मिती झाली. त्यामध्ये सन १७८९, १८६५, १८६९ आणि सन १९१९ मध्ये सुधारणा करण्यात आल्या. हक्कांच्या व्हर्जिनिया जाहिरनाम्याने असे ठासून सांगितले की, सर्व मानव स्वभावतः समानरीत्या मुक्त आणि स्वतंत्र असतात. त्यांना काही मूलभूत हक्क वारशाने प्राप्त झालेले असतात. जॉन मिल्टन आणि थॉमस पेन यासारख्या विचारवंतांनी आणि थॉमस जेफरसन आणि जेम्स मेडीसन यांसारख्या मुत्सद्यांनी या हक्कांसाठी लढा दिला.

अमेरिकेच्या घटनेतील पहिल्या आठ सुधारणांमध्ये प्रत्येक नागरिकाच्या मूलभूत हक्कांचा आणि स्वातंत्र्याचा समावेश आहे. हक्कांचे उल्लंघन होणाऱ्या कायद्यास ९ व्या आणि १० व्या सुधारणेने मनाई करण्यात आलेली आहे. तथापि, संयुक्त राष्ट्रांच्या सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की, या हक्कांना काही मर्यादा आहेत.

उदाहरणार्थ, एखाद्या भरगच्च गर्दी असलेल्या सिनेमागृहामध्ये आग लागलेली नसताना “आग, आग” असे ओरडणाऱ्या एखाद्या व्यक्तीला अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य वाचवू शकत नाही. तरीमुद्दा शासनाने काही अपवादात्मक घटनांमध्ये स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. सर्वोच्च न्यायालयाने असाही निर्णय दिला, की अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा वापर करण्याने समाजामध्ये धोकादायक परिस्थिती निर्माण होत असेल, तर अशा परिस्थितीमध्ये त्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा राहील.

सन १७८९ मध्ये स्वीकारलेल्या मूळ अमेरिकन घटनेमध्ये काही व्यक्तिगत हर्मींचा समावेश आहे. काही राज्यांनी मात्र हक्कांच्या विधेयकाशिवाय त्यांना मान्यता देण्यास नकार दिला. जेम्स मेडीसनने दहा सुधारणांचा अवलंब करण्यासाठी पाठपुरावा केला आणि हक्कांची विधेयके तयार झाली. ही विधेयके दिनांक १५ डिसेंबर, १७९१ रोजी अमलात आली. हा दिवस ‘हक्क विधेयक दिन’ म्हणून आजपर्यंत साजरा करावयाचा राहून गेलेला आहे.

संयुक्त राष्ट्रांची घटना स्वायत्त स्वरूपाची आहे. ही घटना प्रत्येक राष्ट्रास अनुमती देते की, त्यांनी त्यांची स्वतःची घटना तयार करावी. संयुक्त राष्ट्रांमधील प्रत्येक सदस्य राष्ट्राच्या राज्यघटनेमध्ये हक्कांच्या विधेयकाचा किंवा हक्कांच्या जाहिरनाम्याचा समावेश आहे, याची नोंद घेणे अधिक समर्पक होईल. संयुक्त राष्ट्रांच्या घटनेमध्ये सूचिबद्ध केलेल्या मूळभूत हक्कांची ती हमी देते. काही राष्ट्रांची हक्कासंबंधी विधेयके हक्कांच्या लोकसत्ताक विधेयकापेक्षा अधिक तपशीलवार आहेत.

हक्कांचा फ्रेंच जाहिरनामा – १७८९

फ्रान्सने सन १७८९ मध्ये मानवी आणि नागरी हक्कांचा जाहिरनामा स्वीकारला. या दस्तऐवजांमध्ये ‘स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता’ यांची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामध्ये धार्मिक स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, वृत्तपत्र स्वातंत्र्य आणि व्यक्तिगत सुरक्षेची हमी दिलेली आहे. मानवी हक्कांचा हा जाहिरनामा फ्रेंच प्रजासत्ताक घटनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेला आहे. सन १७८९ च्या मानवी आणि नागरी हक्कांच्या फ्रेंच जाहिरनाम्याने एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी अन्य युरोपियन देशांना मार्ग दाखविला. या जाहिरनाम्यास बन्याचशा राष्ट्रांच्या घटनात्मक कायद्याने मान्यता दिलेली होती. यामध्ये प्रत्येक मानवास काही हक्क देण्यात आलेले आहेत.

हक्कांचा कॅनडा जाहिरनामा – १९८२

कॅनडाच्या घटनेमध्ये हक्कांच्या विधेयकाचा समावेश करण्यात आला. या विधेयकास हक्क आणि स्वातंत्र्याची कॅनेडीयन चार्टर (कॅनडाची सनद) असे नाव दिले गेले. ही सनद १७ एप्रिल, १९८२ रोजी अमलात आली. यापूर्वीचे कॅनडाचे हक्क विधेयक केवळ स्वायत्त अधिकार क्षेत्राखालील परिसरांवरच लागू होते व ते प्रांतिक विधिमंडळावर किंवा शासनावर बंधनकारक नव्हते.

ही सनद अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि अन्य मूलभूत हक्क यांची हमी देते. त्याचप्रमाणे ती लोकशाही शासनाचीदेखील हमी देते. जातपात किंवा राष्ट्रीय पार्श्वभूमी, रंग, धर्म, वय, लिंग किंवा मानसिक तसेच शारीरिक अपेंगत्व यांवर आपारित भेटभावावर बहिष्कार टाकते.

प्रत्येक कॅनेडीयन नागरिकास एका प्रांतामधून दुसऱ्या प्रांतामध्ये मुक्तपणे संचार करण्याचा हक्क ही सनद देते. त्याचबरोबर अन्य संचार स्वातंत्र्याच्या हक्ककांचीदेखील हमी देते. ही सनद असे घोषित करते, की इंग्रजी आणि फ्रेंच या कॅनडाच्या अधिकृत भाषा आहेत आणि त्यांना कॅनडातील संसद, न्यायालये आणि शासन यामध्ये समान दर्जा आहे. सनदेमध्ये सी आणि पुरुष यांना सर्व हक्ककांची समान हमी दिलेली आहे.

कॅनडातील सर्व प्रांत आणि प्रदेश यामधील सर्व नागरिकांना सनदेचे संरक्षण देण्यात आलेले आहे. संसदेम आणि प्रांतिक विधिमंडळास हमी दिलेल्या काही अधिकारांवर मात करणारे कायदे संमत करण्यास ही सनद अनुमती देते तथापि अशा कायद्याचे प्रत्येक पाच वर्षांनी नूतनीकरण करावे लागेल, अशी अटही घालते.

मानवी हक्काचे सिद्धांत

१. नैसर्गिक सिद्धांत
२. ऐतिहासिक सिद्धांत
३. आदर्शवादी सिद्धांत - टी. एच. गीन
४. वैधानिक सिद्धांत - जॉन ऑस्टीन व हॉलंड, जेरेमि बेथम
५. सामाजिक सिद्धांत - प्रा. एच. जे. लास्की

मानवी हक्क उगम व विकास

- मानवाच्या प्रागैतिहासिक काळापासून हक्क या संकल्पनेचे संकेत मिळतात. ज्ञात इतिहासात मानवी हक्कांविषयी सर्वात जुना संदर्भ इ.स.पूर्व २३५० लगाश मधील एरुकागिना सुधारणा हा होय.
- त्यानंतर नवसुमेरियन संस्कृतीतील ऊरचा राजा ऊरनम्मू याने इ.स.पू. २०५० मध्ये स्थापना केलेली कायदेसंहिता; इ.स.पू. १७८० मेसोपोटेमियातील हम्मुराबीच्या आचारसंहिता; इ.स.पू. ६ वे शतक-पर्शियन साम्राज्यातील मानवी हक्कविषयक तत्त्वे.
- इ.स.पूर्व ५३९ ते ४८३ या काळात स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्त्वांचा आदर्श गौतम बुद्धांनी समस्त जगाला दिला.
- इ.स.पूर्व तिसऱ्या शतकामध्ये कलिंग युद्धामुळे सप्राट अशोकाच्या धोरणामध्ये मानवी हक्कांना प्राधान्य मिळाले व मानवी हक्कांची पायाभूत तत्त्वे निर्माण करण्यात आली.
- आधुनिक काळात इंग्लंडचा राजा जॉन याने १५ जून, १२१५ रोजी जाहिर केलेला मॅनाकार्टा यामध्ये नैसर्गिक अधिकार मान्य करण्यात आले.
- त्यानंतर पिटिशन ऑफ राईट्स (१६२८) आणि बिल ऑफ राईट्स (१६८९) मध्ये नैसर्गिक अधिकारांचे रूपांतर दैवी अधिकारात झाले.
- पुढे १७७९ साली घोषित केलेली अमेरिकन हक्कांची सनद यामध्ये दैवी अधिकारांचे रूपांतर कायदेशीर अधिकारात करण्यात आले.
- फ्रेंच राज्यक्रांती (१७८९) व रशियन राज्यक्रांती (१९१७) मुळे जगाला नागरी स्वातंत्र्य प्राप्त झाले.
- वरील सर्व घटनांचा परिणाम म्हणजे १९४५ साली संयुक्त राष्ट्रसंघटनेची स्थापना झाली व संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने १९४८ साली मानवी हक्कांचा जाहिरनामा प्रसिद्ध केला.

14

18

भारतातील मानवी हक्क चळवळ

Ancient Period

१. प्राचीन भारत - A)

वेद - सर्व माणसे समान आहेत.

अर्थवेद - अन्न, पाणी यावर समान हक्क, धर्मसुधार आंदोलन

बौद्ध धर्म - समता, बंधुता या तत्त्वांचा आदर्श

जैन धर्म - अहिंसा

कौटिल्य - प्रजेच्या आनंदातच राजाचा आनंद

सम्राट अशोक - मानवी हक्कांना प्राधान्य

२. मध्यकालीन भारत -

भक्ती चळवळ

सूफी चळवळ

बादशाह अकबराची उदारमतवादी धोरणे.

३. आधुनिक भारत -

स्वातंत्र्यपूर्व काळातही भारतात मानवाधिकारासंबंधी तत्त्वे स्वीकारलेली होती.

लोकमान्य टिळक - लो. टिळकांच्या प्रेरणेने तयार विधेयकात सर्वप्रथम मूलभूत हक्कांची मागणी करण्यात आली - सन १८९५

अंगी बेझंट - यांनी तयार केलेले 'कॉमनवेल्थ ऑफ इंडिया बिल' व त्यातून स्वातंत्र्य, समता, विचारांची अभिव्यक्ती यांवर भर दिला गेला.

नेहरू रिपोर्ट - १९२८ - यामध्ये मूलभूत अधिकार आणि त्याच्या संरक्षणाबाबत शिफारस करण्यात आली.

अखिल भारतीय कांग्रेस समिती ठराव १९२९ - सामाजिक व आर्थिक पुनर्रचना मुद्दे मांडण्यात आले होते.

राष्ट्रीय कांग्रेस अधिवेशन १९३९, कराची - मूलभूत अधिकार ठाव पारित
सप्रू समिती १९३९ - घटनेत मूलभूत हक्क जाहिरनामा असावा.

पंडित नेहरू १९४६ - घटना परिषदेत ठाव

- सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक न्याय

- समान संधी

- कायद्यापुढे समानता

- स्वातंत्र्य

- दुर्बल, पीडित घटकांचे संरक्षण

* त्या ठावानुसार भारतीय राज्यघटनेत मानव अधिकारांचा समावेश

* १९४८ - च्या जाहिरनाम्यावर सही

* मानवी हक्कांसाठी कायदेनिर्मिती

४. स्वातंत्र्योत्तर भारत - Independent period

लोकशाही, मिश्र अर्थव्यवस्था-

पंचायतराज बळकटीकरण-

दुर्बल घटकांच्या कल्याणासाठी विविध योजना

सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी योजनात्मक प्रयत्न

१९९३ चा मानवी हक्क कायदा.

भारतातील मानवी हक्कांच्या संदर्भात काम करणाऱ्या संघटना

१. पीपल्स युनियन फॉर सिव्हिल लिबर्टीज

२. बंधू मुक्ती मोर्चा

३. पीपल्स फॉर डेमोक्रेटिक राईट्स कॉमन कॉज

४. तमिळनाडू विधी साहाय्यता व परामर्श बोर्ड
